

Erfbetreders en kringloop-/natuurinclusieve landbouw

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	<u>3</u>
2	VRAAGSTELLING EN AANPAK	<u>4-5</u>
3	BEVINDINGEN	<u>6-11</u>
4	BEVINDINGEN IN EEN NOTENDOP	<u>12-13</u>
5	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	<u>14-17</u>
6	SLOTBESCHOUWING	<u>18-19</u>
7	VERDIEPING EN INFORMATIE	<u>20-39</u>
	Type erfbetreders	<u>20</u>
	Enkele cijfers sectoren akkerbouw en melkveehouderij	<u>21</u>
	Wat is kringloop- en natuurinclusieve landbouw?	<u>22-25</u>
	Interviewvragen	<u>26</u>
	Overzicht geïnterviewden	<u>27-30</u>
	Informatiebronnen	<u>31-33</u>
	Visie als meetlat (uit visie LNV, paragraaf 4.1)	<u>34</u>
	Overzicht initiatieven en projecten kringloop-/natuurinclusieve landbouw	<u>35-39</u>
	COLOFON	<u>40</u>

INLEIDING

In haar visie op de toekomst van de Nederlandse landbouw, ‘Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden’ schetst de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), Carola Schouten, een uitdagend beeld van de ontwikkeling naar een duurzame landbouw. Deze is gebaseerd op het sluiten van kringlopen van mineralen en grondstoffen en een verantwoord gebruik van de natuur en van biologische processen: natuurinclusief. Het streven naar een zorgvuldig gebruik van natuurlijke hulpbronnen, een gezonde bodem, het gebruiken en verhogen van de biodiversiteit en het minimaliseren van emissies staat in de visie centraal. Doel van de kringloop-/natuurinclusieve landbouw is een maatschappelijk gedragen, toekomstbestendige duurzame agrarische sector. Met een systeembenadering wordt beoogd de vraagstukken rond voedsel, klimaat en biodiversiteit integraal aan te pakken.

De uitvoering en realisatie van de toekomstvisie is alleen mogelijk door een brede inzet en samenwerking tussen de Rijksoverheid, het (agrarisch) bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties, burgers en andere (semi)overheden.

Een specifieke groep die in de verduurzaming van de agrarische sector een rol kunnen spelen zijn de erfbetreders.

Onder erfbetreders wordt de grote, diverse groep van organisaties en bedrijven verstaan die als leverancier, dienstverlener, afnemer of (semi)overheidsvertegenwoordiger bij de boeren op het erf komen. Vaak zijn zij (ook) adviseur en hebben zij in veel gevallen een vertrouwensrelatie met de boer. Voor een overzicht van de typen erfbetreders zie pagina 20

Om inzicht te krijgen in de rol en werkwijze van deze erfbetreders heeft het ministerie van LNV, via de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO), Bureau Vanloosdrecht gevraagd een kwalitatief onderzoek uit te voeren onder erfbetreders en een aantal voorop lopende boeren met een focus op kringloop-/natuurinclusieve landbouw. De opdracht heeft tot doel de wereld van erfbetreders in relatie tot de landbouwvisie van LNV en kringloop-/natuurinclusieve landbouw beter te leren kennen.

De opdracht is uitgevoerd in de periode september - december 2018. Dit verslag vormt daarvan de weerslag. Na een toelichting op vraagstelling en aanpak in hoofdstuk 2 volgen in hoofdstuk 3 de bevindingen van de hoofdlijnen uit de gesprekken. De hoofdpunten daarvan zijn in hoofdstuk 4 samengevat. Hoofdstuk 5 bevat de conclusies en aanbevelingen voor het ministerie van LNV waarna hoofdstuk 6 afsluit met een slotbeschouwing. Onder 7 staat alle achtergrondinformatie vermeld.

2 VRAAGSTELLING EN AANPAK

VRAAGSTELLING

1. Overzicht type erfbetreders
Maak een overzicht van de verschillende type erfbetreders en overleg op welke type erfbetreders de focus wordt gelegd.
2. Informatie ophalen bij erfbetreders
Hoe acteren erfbetreders richting boeren t.a.v. duurzaamheid en een kringloop-/natuurinclusieve landbouw? Zijn ze voortrekker, volgend, afhoudend? Wat hebben ze te bieden? Zijn ze toegerust? Wat vinden ze van de LNV visie?
3. Informatie ophalen in de omgeving van de erfbetreders: bij koepel-/brancheorganisaties, onderzoek, duurzame initiatieven
Hoe kijken deze partijen aan tegen de visie van de minister op de kringloop-/natuurinclusieve landbouw en de rol van erfbetreders? Speelt dit onderwerp, voeren ze beleid hierop en zo ja, wat betekent dat voor de advisering door erfbetreders?
4. Informatie ophalen bij boeren die bezig zijn met omschakelen
Beeldvorming en ervaringen ophalen van boeren die werk (willen) maken van kringloop-/natuurinclusieve maatregelen. Hoe verhouden ze zich tot de range van erfbetreders, wat hebben ze er aan, wat hebben ze van ze nodig?

Door middel van interviews en het lezen van diverse informatiebronnen (rapporten, artikelen, websites) is inzicht verkregen in de vraagstelling.

AFBAKENING

Vanwege de hanteerbaarheid en het doel is in overleg met de opdrachtgever de opdracht afgebakend tot de twee grootste grondgebonden sectoren: de akkerbouw en melkveehouderij. Zij beslaan samen $\pm 75\%$ van het totale landbouwareaal. Voor enkele kerncijfers zie pagina 21.

Uit het overzicht van type erfbetreders is gekozen voor de daarin aangegeven *groene* categorieën: de erfbetreders die bedrijfsmiddelen leveren, loonwerk, onafhankelijke teelt- en bedrijfsadviseurs en een aantal afnemers/verwerkers. Ook is een aantal direct betrokkenen uit onderzoek, koepelorganisaties, duurzame initiatieven, en projecten in de gesprekken meegenomen.

De keuze voor de geïnterviewde bedrijven/organisaties/ personen is tot stand gekomen op advies van, en in overleg met de opdrachtgever.

KRINGLOOPLANDBOUW EN NATUURINCLUSIEF

Uitgangspunt van deze opdracht is de visie van LNV met de daarin opgenomen analyse en de principes voor een toekomstbestendige, duurzame agrarische sector: kringloop en natuurinclusief. Op pagina 22-25 zijn de belangrijkste kenmerken hiervan beschreven.

2 VRAAGSTELLING EN AANPAK

RAPPORTAGE

Dit eindrapport doet verslag van de bevindingen van bijna 35 gesprekken die met erfbetreders, boeren, brancheorganisaties en andere betrokkenen als onderzoekers, beleidsbepalers en bestaande kringloop-/natuurgerichte initiatieven en pilots zijn gehouden. Een overzicht van de interviewvragen is te vinden op pagina 26, dat van de geïnterviewden op pagina 27-30.

De bevindingen zijn rode draden uit deze gesprekken. Het betreft de punten die breed/breder worden gedragen of beleefd. Er wordt daarom niet verwezen naar personen/organisaties die uitspraken hebben gedaan. Er is bij de bevindingen ook gekeken wat er in beschikbare informatiebronnen over kringloop-/natuurinclusieve landbouw en erfbetreders (rapporten, artikelen, websites) is geschreven. Vrijwel alle bevindingen blijken ondersteund te worden door waarnemingen/conclusies uit deze bronnen. Voor het overzicht van de gebruikte informatiebronnen zie pagina 31-33.

Het onderzoek geeft een kwalitatief inzicht in de rol en werkwijze van erfbetreders, zoals beoogd in de opdracht. Het is gebaseerd op de informatie van de geïnterviewden en geeft daarmee een indicatief beeld.

Om het rapport beknopt te houden zijn toelichtingen en achtergrondbronnen in de bijlagen opgenomen. Verwijzingen hiernaar zijn in de tekst herkenbaar door de onderstreping van een of meerdere woorden. In de digitale versie kan hierop doorgeklikt worden naar de achterliggende informatie. Vandaar kan men met een klik ook weer terugkeren naar de hoofdtekst.

Voor de lezers van een geprinte versie zijn paginaverwijzingen opgenomen (een enkele link heeft geen paginanummer, deze verwijst naar een website en werkt alleen digitaal).

Tenslotte: er wordt in dit rapport niet gesproken over de (*mate van*) *invloed* van erfbetreders op boeren. Daar valt in dit kwalitatieve onderzoek onmogelijk iets over te zeggen, ook niet als indicatie. Om daarover uitspraken te kunnen doen is uitgebreid en zorgvuldig, methodologisch goed uitgewerkt, onderzoek noodzakelijk.

3 Bevindingen - overzicht

Erfbetreders

1. BELANGRIJKE ERFBETREDERS (PAG. 7)

Leveranciers veevoeders, kunstmest, gewasbescherming, accountants/bedrijfsadviseurs en banken

2. LEVERANCIERS BEDRIJFSMIDDELEN EN DIENSTEN (PAG. 7)

Klantgericht, vraaggestuurd, volgend, veel direct contact, advisering overwegend aspect/teeltgericht

3. AFNEMERS/VERWERKERS (PAG. 8)

Marktvraag bepaalt, sturend op productkwaliteit, teelt, duurzaamheid en prijs, op afstand

4. COÖPERATIES/BRANCHEVERENIGINGEN (PAG. 8)

Meer dan alleen financieel, inbreng boeren- en sectorbelang

5. RELATIE ERFBETREDER - BOER (PAG. 9)

Vertrouwensband is allerbelangrijkst

6. DUURZAAMHEID BIJ ERFBETREDERS (PAG. 9)

Aandacht voor duurzaamheid bij meeste erfbetreders, nadruk op bestaande praktijk zuiniger maken, precisielandbouw, dierenwelzijn, bodemvruchtbaarheid
Afnemers/verwerkers zijn sturend op (o.a) DZH*

* DZH = duurzaamheid

Kringloop/natuurinclusief

7. BEKENDHEID KRINGLOOP- EN NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW (PAG. 10)

Leeft vooral bij kleine groep koplopers. Boeren, en soms erfbetreders, zijn intrinsiek gemotiveerd

8. KNELPUNTEN (PAG. 10)

Bewustwording, kennis, concreetheid, toepasbaarheid, kosten-baten en financiering, worden andere waarden dan product beloond?

9. INITIATIEVEN, PILOTS, GEBIEDSGERICHT SAMENWERKEN (PAG. 10)

Al veel lopende initiatieven en pilots. Gebiedsgerichte aanpak belangrijk voor maatwerk en samenwerking

Landbouwvisie

10. WAARDERING EN AARZELING (PAG. 13)

Lijn en uitgangspunten visie breed gedragen, waardering voor minister maar hangt af van uitwerking. Wat betekent het concreet? Is het inpasbaar, financieel haalbaar? Nog veel vragen

3 Bevindingen

Erfbetreders

1. WAT ZIJN VOOR BOEREN BELANGRIJKE ERFBETREDERS?

In de akkerbouw zijn dit de leveranciers van bedrijfsmiddelen zoals kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen, zaden ed.

In de melkveehouderij zijn het de veevoederleveranciers (tevens leverancier van andere bedrijfsmiddelen) en de dierenartsen.

Deze erfbetreders hebben veel direct contact met de boer, zowel via bezoek als telefonisch/digitaal.

Voor beide sectoren zijn de banken en accountants/bedrijfsadviesbureaus belangrijk. Hun contactfrequentie is een of enkele keren per jaar.

2. LEVERANCIERS VAN BEDRIJFSMIDDELEN EN DIENSTEN

De leveranciers van bedrijfsmiddelen verkopen producten en leveren daarbij advies over keuze en toepassing. Dat is vooral teeltadvies voor dier en gewas, aspect gericht. Hun belang is een tevreden klant én het rendement van het eigen bedrijf. Zij stemmen hun advies af op soort boer en zijn/haar vragen. Het zijn geen voorlopers voor kringlooplandbouw en natuurinclusief. Zij volgen ontwikkelingen en agenderen deze via de communicatie met hun klanten. Het duurzaamheidsbeleid richt zich voornamelijk op het zuiniger maken van de bestaande bedrijfsvoering. Geen systeemveranderaars.

Ook de *onafhankelijke teeltadviseurs en loonwerkers* spelen in op de vragen van de boer in relatie tot zijn bedrijfsvoering. Ze worden ook gebruikt voor een second opinion op adviezen van derden. Net als de verkopers van bedrijfsmiddelen volgen de meesten in de eerste plaats de ontwikkelingen en zijn reactief op vragen. Alleen koploper adviseurs verdiepen zich actief in kringloop-/natuurinclusieve landbouw, doen mee aan projecten en brengen hun kennis bij de boer over het voetlicht.

De *banken en accountants-/bedrijfsadviesbureaus* zijn belangrijk bij het nemen van investeringsbeslissingen en voor de bedrijfseconomische situatie. Zij adviseren vanuit het oogpunt van financiële (on)mogelijkheden en continuïteit. Dit is meestal binnen de gekozen bedrijfsvisie van de boer en de reguliere landbouw.

In de regel zijn zij geen voortrekkers in kringloop-/natuurinclusieve landbouw. Wel ondersteunen zij soms duurzame projecten en initiatieven. Ook wordt geconstateerd dat strategische toekomstvragen van boeren over andere werkwijzen in gesprekken met erfbetreders vaker aan de orde komen.

Voor al deze adviseurs geldt dat bekendheid met, en kennis van kringlopen/natuurinclusief nog beperkt is. Er wordt wel meer over nagedacht en beleid op gemaakt met soms duidelijke ambities. Maar de werkelijkheid is weerbarstig. Beleid loopt voor op de adviespraktijk, de vertaling naar de werkvloer is lastig.

3 Bevindingen

Leveranciers van bedrijfsmiddelen en diensten geven aan in de eerste plaats vraaggericht te werken. Ze spelen meestal geen voorlopende, proactieve rol, inspelend op (maatschappelijke) ontwikkelingen. Hun belang ligt niet direct bij veranderingen en nieuwe werkwijzen vanwege de daaraan verbonden risico's en onzekerheid en omwille van hun eigen verdienmodel en klantrelatie/vertrouwensband (zie ook bevinding nr. 5).

3. DE AFNEMERS/VERWERKERS

De *afnemers/verwerkers* kopen, verwerken en vermarkten de agrarische producten van de boer op de (inter)nationale markt. De afzetmarkt stelt eisen aan eigenschappen, kwaliteit, teeltwijze, duurzaamheid, transparantie en traceerbaarheid van agrarische grondstoffen en producten. De afnemers/verwerkers vertalen de marktvraag naar producten en kwaliteits- en teelteisen en de daaraan gekoppelde betaling. Zij werken meer op afstand van de boer en komen niet frequent op het erf. Maar op basis van ras- en zaadkennis, teeltwijzers/-advies, analyse op de data uit de bedrijfsregistraties, de kennis over omvang en kwaliteit van de geleverde producten, bodem- en weergegevens, controle op certificaten e.d. hebben ze een sturende rol in de bedrijfsvoering van de boer. Duurzaamheid (zuinig met energie, grondstoffen inputs) en dierenwelzijn staan centraal. Eisen aan biodiversiteit en natuur zijn, als ze al genoemd worden, meestal vrijblijvend.

Erfbetreders

Men geeft aan dat de (internationale) markt niet snel voor deze waarden betaalt, zeker niet als het halfproducten betreft.

4. COÖPERATIES EN BRANCHEORGANISATIES

Bij *coöperaties*, een groot deel van de leveranciers en afnemers/verwerkers, is de inbreng van de leden in de structuur geregeld. Hoewel er veel grote bedrijven zijn speelt de aandacht voor het boeren- en sectorbelang een duidelijke rol in hun beleid. De coöperaties zijn weliswaar commercieel maar door hun binding met de leden krijgen maatschappelijk gewenste zaken als water-, bodem- en luchtkwaliteit, klimaat/CO₂, herbruikbare grondstoffen en energie, dierenwelzijn, biodiversiteit, natuur en landschap steeds meer aandacht. Met name de leveranciers van productiemiddelen erkennen dat dit een spanningsveld met hun verkoop met zich meebrengt.

Over hoe zij hiermee omgaan werd men niet erg concreet.

Brancheorganisaties volgen de maatschappelijke ontwikkelingen en kijken intensief hoe deze vraagstukken vertaald kunnen worden naar de sector. Zij hechten daarbij met name belang aan de effectiviteit, praktische toepasbaarheid en financiële haalbaarheid voor de boer. Hun rol is vooral agenderend, opiniërend en ontwikkelend/begeleidend.

3 Bevindingen

Erfbetreders

5. **RELATIE ERFBETREDER - BOER**

Erfbetreders/adviseurs werken op basis van vertrouwen. Alle geïnterviewden geven het grote belang hiervan aan. Relaties bestaan vaak heel erg lang en kunnen ertoe leiden dat privé en zakelijk in elkaar overlopen. Een goede klik is essentieel voor de waarde die een boer hecht aan adviezen. Men geeft aan dat de afzender, al of niet onafhankelijk, veel minder van belang is. Er wordt wel een geleidelijke verzakelijking geconstateerd waarin met name de bewust werkende boeren, vaak jong, kritischer worden t.a.v. de keuze van erfbetreders/adviseurs en makkelijker wisselen.

6. **DUURZAAMHEID BIJ ERFBETREDERS**

De meeste erfbetreders hebben een duurzaamheidsbeleid dat in de eerste plaats gericht is op de eigen bedrijfsvoering. Inhoudelijk en qua ambitie zijn deze zeer uiteenlopend, meer of minder expliciet, concrete doelen ontbreken vaak. Bij acties voor verduurzaming van de landbouw ligt de meeste nadruk op het zuiniger, efficiënter en schoner maken van de bestaande uitvoeringspraktijk, het minimaliseren van grondstof- en energieverbruik en impact op de omgeving, dierenwelzijn, bodem. Er wordt veel verwacht van precisielandbouw.

Natuur- en landschap, biodiversiteit, schoon water, kringlopen CO₂-reductie, e.d. krijgen over het algemeen minder aandacht of worden helemaal niet genoemd. Deze waarden zie je vaker terugkomen bij afnemers/verwerkers en brancheorganisaties.

Afnemers/verwerkers zijn door de eisen en richtlijnen die ze stellen aan product en teeltwijze sturender dan leveranciers van bedrijfsmiddelen en diensten.

Zowel afnemers/verwerkers, leveranciers van producten en diensten als brancheorganisaties organiseren vrijwel allemaal studiebijeenkomsten, informatie- en thema avonden, praktijkdagen e.d. zowel voor boeren als voor (collega) erfbetreders. Ook zijn er heel veel studiegroepen van boeren die door erfbetreders begeleid worden. Daarmee agenderen en belichten ze niet alleen teeltgerichte thema's maar worden ook duurzaamheidsthema's en belangrijke sectorale en maatschappelijke ontwikkelingen aan de orde gesteld. Met deze bestaande netwerken wordt een groot aantal boeren en erfbetreders bereikt.

3 Bevindingen

7. BEKENDHEID KRINGLOOP-/NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW

Volgens geïnterviewden leeft kringloop-/natuurinclusieve landbouw niet erg bij boeren en veel erfbetreders. Weinigen zijn ermee bekend en als ze ervan gehoord hebben weten ze niet wat het precies inhoudt. Dominant is het denken vanuit schaalvergroting, intensivering, productieverhoging en kostprijsverlaging. Alleen een kleine groep voorlopers, boeren en incidentele erfbetreders, vaak al actief met agrarisch natuurbeheer en een biologische bedrijfsvoering, zijn ermee bezig. Wel wordt opgemerkt dat boeren vaker met vragen komen over verduurzamen, vergroenen, een meer biologische insteek van de bedrijfsvoering met minder (chemische) input en aandacht voor natuur en landschap.

8. KNELPUNTEN

Belangrijke knelpunten die door zowel erfbetreders als boeren genoemd zijn voor een omslag naar een kringloop-/natuurinclusieve landbouw zijn: onbekendheid met de termen, wat houden ze in, welke maatregelen, wat leveren ze op, hoe zijn ze in te passen en, héél belangrijk is het financieel haalbaar. Voorlopers hebben last van knellende regelgeving.

Kringloop/natuurinclusief

9. INITIATIEVEN, PILOTS, GEBIEDSSAMENWERKING

Er bestaat al een groot aantal initiatieven, pilots en projecten, veel bottom up, die op enigerlei wijze bezig zijn met natuur, biodiversiteit, kringlopen, natuur en landschap, schoon water e.d. Zie een beknopt overzicht op [pagina 33](#) (dat niet pretendeert uitputtend te zijn). Ook op onderzoeksgebied zijn al veel rapporten uitgebracht over deze onderwerpen ([zie pagina's 31-33](#)). Er is daarmee al veel kennis ontwikkeld en ervaring opgedaan die waardevol is voor een landbouw die gebaseerd is op kringlopen en natuurinclusiviteit.

Een kenmerk van veel initiatieven en pilots is de gebiedsgerichte aanpak. Veel geïnterviewden hebben het belang hiervan voor maatwerk en samenwerking benadrukt. Het sluiten van kringlopen en het verbeteren van biodiversiteit gaat verder dan het individuele boerenbedrijf. Het vergt samenwerking met alle belanghebbenden, afstemming en overeenstemming over doelen en resultaten en maatwerk voor boeren, afgestemd op de ligging, eigenschappen, kwaliteiten en mogelijkheden van de bedrijven en het karakter van de omgeving. Een regionale aanpak vindt men daarvoor bijzonder geschikt en ook organisatorisch zeer waardevol, vanwege de lokale binding en betrokkenheid met een gebied.

3 Bevindingen

Landbouwvisie

10. WAARDERING VOOR, MAAR OOK AARZELING OVER DE LANDBOUWVISIE

Alle geïnterviewden geven aan blij te zijn met de toekomstvisie voor de agrarische sector van de overheid. Daar was veel behoefte aan. Ook inhoudelijk worden de gekozen lijnen en uitgangspunten van de nota breed onderschreven (“je kunt er moeilijk op tegen zijn”). De integrale benadering van bodem, gewas/dier, omgeving voor een duurzaam en gezond product en een duurzame productie spreekt aan.

De aarzeling betreft de uitwerking. Hoe komt deze eruit te zien? De visie heeft het risico vrijblijvend te zijn door het ontbreken van duidelijke kaders/definities en doelstellingen. Dit biedt ruimte voor diverse interpretaties. Er leven vragen over het sluiten van wat voor soort kringlopen (welke, schaal?) de betekenis van natuurinclusieve landbouw (“we werken al natuurinclusief”) en hoe het niveau van biodiversiteit te bepalen en te meten (wat is de nulsituatie en waar streef je naar?). Zowel bewustzijn als concrete kennis is nog in de beginfase.

Verder zijn er zorgen over de bedrijfseconomische inpasbaarheid van kringloop- en natuurinclusieve maatregelen en de financiële consequenties/haalbaarheid. Heeft de kringloop-/natuurinclusieve landbouw een haalbaar verdienmodel? Wie betaalt voor waarden als natuur, landschap, biodiversiteit?

Voor de uitwerking hecht men er veel belang aan dat aandacht wordt gegeven aan doelgerichte en eenvoudige regelgeving, positieve financiële prikkels (niet straffen maar belonen), consistent en langjarig uitwerkingsbeleid (denk in trajecten i.p.v. projecten, boeren doen grote investeringen voor vele jaren) en niet vrijblijvende doelen.

Ook kennisontwikkeling, -verspreiding en -uitwisseling op het gebied van bewustwording, concrete toepasbaarheid, effectiviteit en financiële haalbaarheid van kringloop- en natuurinclusieve maatregelen op bedrijfsniveau vindt men essentieel.

Wat verder vrijwel iedereen onderstreept is het belang van maatwerk voor de boer, ruimte voor een gebiedsgerichte, regionale uitwerking met alle ketenpartners en belanghebbende partijen en een actieve coördinerende en faciliterende rol van de overheid hierin

Tot slot was het opvallend dat regelmatig als zorg is opgemerkt dat kennis over de agrarische sector binnen het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit node wordt gemist.

4 Bevindingen in een notendop

De belangrijkste punten van de bevindingen samengevat in relatie tot de drie hoofdvragen (zie pagina 4):

ROL EN WERKWIJZE ERFBETREDERS

- leveranciers en onafhankelijk adviseurs komen het vaakst op het erf, zij hebben het meeste directe contact met de boer
- leveranciers en onafhankelijk adviseurs volgen reactief ontwikkelingen, vragen en wensen van de boer. Ze zijn over het algemeen geen voorlopers in vernieuwing en verandering
- leveranciers en onafhankelijk adviseurs hanteren geen expliciete, eigen toekomstvisie op de landbouw. Duurzaamheid krijgt zeer divers aandacht in hun beleid. Naar de boer is dat meestal gericht op het zuiniger omgaan met inzet van middelen en energie in de bestaande werkwijzen en op bodemgezondheid en dierenwelzijn. Kringlopen en natuurinclusief werken zijn zelden thema's die structureel aandacht krijgen in beleid en bijscholing
- leveranciers adviseren met name op deelaspecten, in relatie tot gebruik en inzet van bedrijfsmiddelen die zij aan de boer leveren
- afnemers/verwerkers vertalen de marktvraag naar eisen aan product en teeltwijze. Ze ondersteunen en adviseren de boeren daarin actief via digitale middelen en apps, teeltprogramma's, studie-/praktijk-/themabijeenkomsten voor boeren (én erfbetreders). Duurzaamheid, dierenwelzijn, transparantie zijn daarin belangrijk en kunnen hogere afnameprijs opleveren. Waarden als natuur, landschap en biodiversiteit zijn echter heel moeilijk in een hogere productprijs te vertalen, zeker in de internationale context waarbinnen zij opereren. Daar zijn financiële vergoedingen uit andere bronnen voor noodzakelijk
- alle erfbetreders hanteren een breed scala aan (digitale) middelen voor het contact met boeren. Bijna allemaal organiseren ze studie-/praktijk-/themabijeenkomsten en veel begeleiden ook studiegroepen van boeren. Ze hebben een groot bereik onder boeren
- de relatie met de boer is voor erfbetreders essentieel in hun rol als adviseur. Die draait volledig om vertrouwen
- de coöperaties besteden door hun structuur aandacht aan het belang van hun leden en die van een gezonde toekomstbestendige en maatschappelijk gewaardeerde sector en zetten zich daarvoor in. Dat kan bij leveranciers van bedrijfsmiddelen spanning opleveren tussen het belang van de verkoop enerzijds en het verlagen van inputs en het belang van de boer anderzijds

4 Bevindingen in een notendop

OVER DE LANDBOUWVISIE VAN MINISTER SCHOUTEN

- alle geïnterviewden zijn blij met de toekomstvisie van minister Schouten, de uitgangspunten worden breed onderschreven
- vrijwel iedereen verwacht een actieve rol van de overheid. Coördineren, faciliteren van kennisontsluiting en -verspreiding, leren, praktijkvragen oppakken en kennis ontwikkelen door onderzoek. Verbinden van de vele initiatieven en projecten
- boer centraal bij uitwerking visie. Niet vrijblijvend, met heldere doelstellingen en maatwerk met alle ruimte voor gebiedsgerichte invulling, organisatie en aanpak

BEELDVORMING OVER ERFBETREDERS EN KRINGLOOP-/NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW

- de dominante denk- en werkwijze bij erfbetreders is nog gericht op intensivering, productieverhoging en kostenreductie
- erfbetreders spelen liefst op zeker in hun advisering, nemen weinig risico
- het vertrouwen dat de boer in de erfbetreder heeft is bepalend, niet voor wie deze werkt
- een bewust werkende boer kan de adviezen van erfbetreders goed wegeen, organiseert zonodig een second opinion. Het is niet essentieel dat advies onafhankelijk is. Er zijn wel veel boeren die adviezen blindelings volgen
- de grote groep boeren en erfbetreders/adviseurs zijn slecht bekend met de termen kringlooplandbouw en natuurinclusief en de achterliggende denkwijzen van een geïntegreerde, duurzame bedrijfsfilosofie. Nog veel bewustwording nodig
- ambities van duurzaamheidsbeleid van erfbetreders loopt vaak voor op de uitvoering in de buitendienst. Vertaling naar concrete en gestructureerde aanpak, bijscholing en actie moet nog vorm krijgen
- bij de leveranciers van bedrijfsmiddelen bestaat er een spanningsveld tussen enerzijds het belang om te verkopen en anderzijds de lijn/noodzaak om te verduurzamen en het verminderen van inputs (= bedrijfsmiddelen) te bevorderen
- er zijn maar weinig erfbetreders die bekend zijn met, en goed kunnen adviseren over kringloop- en natuurinclusieve maatregelen. Koplopers kunnen hierover nauwelijks bij erfbetreders terecht
- boeren hebben zorgen over de inpasbaarheid en financiële haalbaarheid van kringloop- en natuurinclusieve maatregelen en zijn heel sceptisch of de markt/consument bereid is voor duurzaamheid, natuur, landschap en biodiversiteit te betalen

5 Conclusies en aanbevelingen

I. ERFBETREDERS KUNNEN ROL SPELEN BIJ STIMULEREN KRINGLOOP-/NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW

Uit de gesprekken is gebleken dat er bij erfbetreders een breed draagvlak is voor de visie van minister Schouten over de toekomst van de Nederlandse landbouw. Weliswaar zijn er nog veel vragen over definities, doelen en de praktische uitwerking maar de uitgangspunten spreken aan: het sluiten van kringlopen, een gezonde bodem, natuurinclusieve bedrijfsvoering en een integrale aanpak van voedsel, klimaat en biodiversiteit. De visie vormt een goede basis voor samenwerking tussen overheid en sectorpartijen.

Kringloop en natuurinclusieve initiatieven beperken zich nog tot een kleine groep voorlopers van erfbetreders en boeren. Het denken en handelen in zoveel mogelijk produceren tegen zo laag mogelijke kosten is bij boer en adviseur nog dominant.

Bewustwording en bekendheid geven aan de visie over het waarom, de uitgangspunten, de consequenties en mogelijkheden is dan ook essentieel. Een grote groep erfbetreders, met name de coöperaties, voorlopende adviesbureaus/adviseurs en brancheorganisaties voelen zich betrokken bij de boeren en hun toekomst. Ze beseffen dat de landbouwsector bij kan en moet dragen aan verduurzaming, een schone omgeving en bodem, gezond voedsel, klimaat, natuur en landschap.

Als de erfbetreders/sector via hun reguliere netwerken, bijeenkomsten en andere communicatiemiddelen samen met de overheid de visie op een gestructureerde wijze agenderen en toelichten kan hiermee de grote groep boeren en (eigen) adviseurs worden bereikt. De vele initiatieven en projecten met voorlopers bieden voldoende inspiratie en concrete voorbeelden.

AANBEVELING I

- Ontwikkel in samenwerking met erfbetreders, brancheorganisaties en voorlopers een bewustwordingstraject om bekendheid te geven aan de visie op een kringloop-/natuurinclusieve landbouw. Richt deze op boeren én adviseurs/erfbetreders
- Overleg met deze partijen de inzet van hun netwerken en communicatiemogelijkheden voor uitvoering van dit traject
- Zorg voor aansluiting bij de praktijk van de boer door concrete voorbeelden die passen bij het type bedrijf en de regio
- Zorg voor informatie en ondersteuning aan boeren die interesse hebben om vervolgstappen te zetten
- Ondersteun leertrajecten/initiatieven/pilots voor kennisontwikkeling en -doorstroming, coördinatie en onafhankelijke begeleiding*

* Het onderzoeksrapport '[Agro-ecologie in land- en tuinbouweducatie](#)' van het ILVO gaat uitgebreid in op leeropgaven met uitwerkingen en aanbevelingen

5 Conclusies en aanbevelingen

2. MARKT/AFNEMERS BEPALEND VOOR PRIJS EN AFZET

De afnemers/verwerkers bepalen de prijs aan de hand van marktvraag, -omstandigheden en -mogelijkheden en de kwaliteit van het product. Zij sturen hierop door eisen, richtlijnen en adviezen voor rassenkeuze, teeltwijze, verwerking en opslag. Naast de opbrengst en voedingswaarde/inhoudsstoffen van het geoogst product kunnen zaken als weidegang en duurzaamheidsmaatregelen tot een hogere prijs leiden. Een bekend voorbeeld daarvan zijn biologische producten. Voor niet biologische producten, met name halfproducten, is het lastig om duurzame teelt vertaald te zien in de prijs.

De afnemers/verwerkers van agrarische producten spelen een belangrijke rol om de toegevoegde waarde van duurzaam geproduceerde producten te verhogen met een betere prijs. Dan ontstaat ruimte om de boer voor de geleverde (duurzame) meerwaarde en kwaliteit te betalen. Zij sturen met hun product- en teelteisen en de daaraan gekoppelde prijs. Echter, voor landschap, natuur en biodiversiteit zijn (ook) andere financieringsbronnen noodzakelijk om de boer voor deze waarden te belonen.

Leveranciers van bedrijfsmiddelen en diensten komen in de regel het vaakst bij de boer op het erf en kunnen bijdragen aan kringloop-/natuurinclusieve landbouw. Dit heeft echter invloed op hun verdienmodel. Uit de gesprekken komt naar voor dat hierin een spanningsveld is. De praktijk is dan ook weerbarstig. Duurzaamheid speelt een rol in hun beleid maar is zeer divers in ambities en thema's en, indien aanwezig, doelstellingen. Een coöperatieve structuur bevordert dat ook het belang van de boer wordt meegenomen.

AANBEVELING 2

- Overleg met afnemers/verwerkers en leveranciers van bedrijfsmiddelen hoe zij hun duurzaamheidsbeleid verder kunnen ontwikkelen op kringlopen, klimaat, bodem, water, natuur, landschap, biodiversiteit
- Onderzoek financieringsbronnen waaruit waarden als landschap, natuur en biodiversiteit gefinancierd kunnen worden
- Breng kringloop-/natuurinclusieve landbouw naar de praktijk, organiseer en faciliteer bijscholing voor erfbetreders/adviseurs én boeren
- Stel daarbij voor 'De visie als meetlat' (pag. 34), uit de nota te gebruiken als toets voor plannen/maatregelen/voornemens

5 Conclusies en aanbevelingen

3. BELANGRIJKE NOTIES BIJ IMPLEMENTATIE LANDBOUWVISIE

In de gesprekken is een aantal breed gedeelde opmerkingen gemaakt die voor erfbetreders van belang zijn voor de omslag naar een kringloop-/ natuur-inclusieve landbouw:

- Het grootste deel van de boeren, maar ook erfbetredende adviseurs, zijn niet goed bekend met betekenis kringloop-/natuurinclusieve landbouw. Wel neemt de interesse in verduurzaming, vergroening en met name de bodemgezondheid toe*.
- Implementatie vergt maatwerk. Er is niet één manier om kringlopen te sluiten en natuurinclusief te werken. Er moet rekening gehouden worden met de grote diversiteit aan type bedrijven, de grondsoort, de ligging en kenmerken van het gebied waarin het bedrijf ligt en de overtuigingen, ambities en mogelijkheden van de boeren. Implementatie vergt ook samenwerking in de agrarische keten samen met (semi)overheden, terreinbeherende organisaties, lokale belanghebbenden en burgers.
- Boeren hebben behoefte aan concrete maatregelen die inpasbaar zijn in de bedrijfsvoering en financieel haalbaar. Ze willen ook zeker weten wat echt werkt. Ook boeren die al bezig zijn met kringlopen en natuurinclusieve maatregelen lopen aan tegen veel praktische uitvoeringsvragen en financiële knelpunten zoals te kleine marges op de door hen geleverde agrarische producten.
- De meest effectieve manier voor de overgang naar een kringloop-/natuurinclusieve landbouw is als het financieel interessant is. Daarvoor is het niet alleen van belang dat duurzaam geproduceerd voedsel door de markt wordt gewaardeerd maar ook dat niet product gerelateerde waarden als biodiversiteit, landschap en natuur financieel beloond worden. Stimuleren van de vraag en afzetkant werkt het beste. Met name de vraag/afzetmarkt bepaalt het tempo van verandering. Ook een tegemoetkoming in de transitiekosten kan helpen om een overgang te stimuleren.

* Dit sluit aan bij de uitkomsten van het onderzoek de ‘Staat van de boer’ uitgevoerd door dagblad Trouw, voorjaar 2018.

AANBEVELING 3

Houd bij de uitwerking van de landbouwvisie (zie volgende pagina) rekening met bovenstaande punten

5 Conclusies en aanbevelingen

4. ROL OVERHEID BIJ UITWERKING LANDBOUWVISIE MINISTER SCHOUTEN

De geïnterviewden zijn blij dat de overheid een toekomstvisie op de landbouw heeft opgesteld. De nota van minister Schouten kan, voor zover deze bekend is, op brede steun en waardering rekenen. Maar ook hier geldt: the proof is in the eating. Over de uitwerking bestaan nog veel vragen en onzekerheden. Men verwacht daarin een actieve, faciliterende en coördinerende rol van de overheid. Het moet in de sector gebeuren maar de overheid is noodzakelijk om de juiste voorwaarden te scheppen. Er is grote behoefte aan meerjarig, consistent uitvoeringsbeleid met duidelijke kaders, doelen en verwachtingen en stimulerende prikkels via eenduidige, uitvoerbare en doelgerichte regelgeving en financiële instrumenten. Het is een belangrijke randvoorwaarde voor erfbetreders om een bijdrage te kunnen leveren.

AANBEVELING 4

- Zorg voor een praktische, concrete en gedragen implementatie-aanpak van de landbouwvisie met aandacht voor bewustwording en informatie over het waarom en wat met de achterliggende systeemprincipes (zie [achtergrondinformatie over kringloop/natuurinclusief](#), pag. 22-25 en pagina 34). Zie ook aanbeveling 1
- Organiseer het als een proces met heldere verwachtingen, ambities en doelen om onduidelijkheid en vrijblijvendheid te voorkomen
- Faciliteer het beschikbaar maken van onafhankelijke informatie, adviezen en begeleiding voor boeren die anders willen gaan werken
- Faciliteer kennisuitwisseling en kennisontwikkeling. Schenk specifiek aandacht aan langjarig praktijkonderzoek en aan concrete, inpasbare, en financieel haalbare kringloop- en natuurinclusieve maatregelen
- Faciliteer keten- en regiosamenwerking en de ontwikkeling van (lokale) organisatievormen en sturing
- Coördineer de vele projecten, initiatieven en onderzoek op het gebied van kringloop-/natuurinclusieve landbouw. Stem met name af tussen de verschillende (semi)overheden om ervaringen en kennis te verspreiden en te delen
- Zorg voor integrale, doelgerichte regelgeving, haal belemmeringen weg en biedt waar nodig experimenteerruimte, zet in op vergoedingen voor maatschappelijke waarden geleverd door de boer vanuit subsidies/fondsen en door gerichte, selectieve inzet van het GLB
- Denk in (lange termijn) trajecten i.p.v. in projecten. Dit transitieproces van de landbouw vergt geduld en lange adem

6 Slotbeschouwing

De gesprekken met de deelnemers aan dit onderzoek (pagina 27) zijn zonder uitzondering open en prettig verlopen. Iedereen die is benaderd heeft heel positief aan de interviews meegewerkt. Het is weliswaar geen representatief onderzoek maar door de grote ervaring en kennis van de geïnterviewden van de sectoren akkerbouw en melkveehouderij zijn hun inzichten zeer waardevol.

Voor iedereen is het duidelijk dat de agrarische sector moet verduurzamen en bij moet dragen aan maatschappelijke uitdagingen rond klimaat, grondstoffen, natuur, landschap en biodiversiteit. Over hoe dat het beste kan worden gerealiseerd en in welk tempo bestaan zeker verschillen van inzicht. Maar uit de gesprekken (b)lijkt dat de waarden van de visie van minister Schouten gedeeld worden en daarmee een goede gemeenschappelijke basis vormt. Het momentum lijkt aanwezig om de weg van kringloop-/natuurinclusieve landbouw in te slaan: het belang wordt onderkend, de richting op hoofdlijnen onderschreven, grote partijen in de sector zetten zich in voor verduurzaming, kwaliteitsverbetering, productdiversificatie en waardevermeerdering, de vele initiatieven, projecten en onderzoeken m.b.t. kringloop-/natuurinclusieve landbouw, zowel inhoudelijk als organisatorisch, leveren kansrijke resultaten op, de biologische landbouw zit in de lift en een groot deel van de boeren wil graag duurzamer werken met meer aandacht voor product- en voedselkwaliteit, biologische processen, kringlopen, een gezonde bodem, schoon water, natuur en biodiversiteit.

Het is duidelijk dat het een lange weg vergt om de huidige dominante denk- en werkwijze in de agrarische sector, gericht op schaalvergroting, specialisatie, intensivering en kostprijsverlaging, te veranderen. Met deze succesvolle strategie zijn immers de meesten in de sector opgegroeid. Bewustwording, kennisuitwisseling en -ontwikkeling zijn dan ook onontbeerlijk voor de transitie. De sector zal daarin zelf verantwoordelijkheid moeten nemen. De overheid beschikt immers niet meer over de instrumenten om hier sterk op te kunnen sturen. De LNV visie daagt alle partijen in de keten uit deze te ondersteunen en er samen met overheid draagvlak voor te ontwikkelen door agenderen, de visie verder te ontwikkelen en om te zetten in concrete acties.

Niet alleen afgaande op de gesprekken mag geconstateerd worden dat de sector de handschoen wil oppakken. De verkregen inzichten worden ook bevestigd door de vele initiatieven, artikelen en onderzoeksrapporten die over kringloop-/natuurinclusieve landbouw zijn gepubliceerd (zie lijst met informatiebronnen, pagina 31). Het is voor alle belanghebbende partijen zaak dit momentum te gebruiken om de handen ineen te slaan voor een gezonde, toekomstbestendige en maatschappelijk gewaardeerde duurzame agrarische sector.

6 Slotbeschouwing

Uit de gesprekken bleek echter ook dat er krachten zijn die een transitie bemoeilijken. Er is onzekerheid over toepasbaarheid, betaalbaarheid en effectiviteit van kringloop- en natuurinclusieve maatregelen. En er zijn zorgen over de hoge kosten van bedrijfs-overnames door jonge boeren, hoge grond- en pacht prijzen, korte looptijden van pachtcontracten, strenge financieringseisen en lage marges. Deze ontwikkelingen bemoeilijken bedrijfsopvolging, maken de agrarische sector kapitaalintensiever en (vaak lange termijn) investeringen in nieuwe voorzieningen en werkwijzen, met meer onzekerheden, zijn moeilijker te financieren en te realiseren. Ook het zeer internationaal georiënteerde karakter van de Nederlandse landbouw en het Europese landbouwbeleid zijn sterke krachten die nationale veranderingen bemoeilijken. Daar komt bij dat boeren, zeker in de melkveehouderij, langdurige verplichtingen aangaan waarbij keuzes uit het verleden alternatieve ontwikkelingskeuzes bemoeilijken.

Deze bevindingen sluiten naadloos aan bij het rapport 'Naar een wenkend perspectief voor de Nederlandse landbouw. Voorwaarden voor verandering' (Planbureau voor de Leefomgeving, 2018). Hierin is deze zogenaamde padafhankelijkheid onderzocht en beschreven. Het geeft aan dat voor veel Nederlandse boeren de bewegingsruimte om een alternatief pad te kiezen beperkt is.

Het PBL noemt drie voorwaarden om de padafhankelijkheid te doorbreken om tot verandering te komen:

1. noodzaak van een gedeeld toekomstbeeld voor de Nederlandse landbouw en zijn bedrijfstakken
2. de noodzaak tot heroverweging rol overheid, die verdergaat dan alleen het bewaken van grenzen
3. herzien van het instrumentarium van de overheid én de sector om daadwerkelijk richting te kunnen geven

Het gaat dus niet om een verandering alleen door boeren, maar vooral ook door de partijen daaromheen: de financiers, de leveranciers en de verwerkende bedrijven. De afzetkant is daarbij van cruciaal belang.

Makkelijk is dit niet en het vergt durf en doorzettingsvermogen om tot vernieuwing en lastige en ingrijpende keuzes te komen. Dit verslag geeft aan dat er mogelijkheden liggen voor een omslag. Het bevat een aantal suggesties en aanbevelingen om met de door het PBL genoemde voorwaarden aan de slag gaan. De noodzaak wordt gevoeld en de tijd lijkt rijp om als sector en overheid de handen ineen te slaan. De visie op de toekomst van de Nederlandse landbouw ligt er, de waardering is breed, die uitdaging kan en moet worden opgepakt. Voor een gezonde toekomstbestendige, maatschappelijk gewaardeerde en gedragen Nederlandse agrarische sector.

7

Achtergrondinformatie

Type erfbetreders

CATEGORIE	TYPE ERFBETREDER
Arbeid	Loonwerker, bedrijfsverzorger
Grond	Verpachters
	Terreinbeherende (natuur)organisaties
Financiën en administratieve dienstverlening	Bank: accountmanagers
	Subsidies/fondsen
	Accountant, administratiekantoor/boekhouder
	Verzekeraars: accountmanagers
	Juridisch advies, contracten
Techniek en automatisering	Machines en installaties: advies en verkoop
	Installateurs: reparateurs, servicemonteurs
	Softwareleveranciers en -onderhoud
Leveranciers bedrijfsmiddelen	Veevoeder: advies en verkoop
	Bodem- en gewasbescherming: advies en verkoop
	Bemesting: advies en verkoop
	Zaad- en plantgoed: advies en verkoop
Onafhankelijk bedrijfsadvies (advies zonder productverkoop)	Teelt- en bedrijfsadviseurs
Afnemers (marktpartijen)	Coöperaties/verwerkers (melk, suikerbieten, aardappels ed)
	Groothandel/detailhandel (supermarkten, veiling, ed)
	Veehandelaren
Dierengezondheid	Dierenarts
Branche(initiatieven), kennisuitwisseling en -ontwikkeling, onderzoek	Studie-/vak-/brancheverenigingen, collegiale uitwisseling
	Bedrijf als proeflocatie
	Onderzoek en voorlichting
Keuring, inspectie, controle	Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit
	Omgevingsdienst: milieu-inspecteur
	Arbeidsinspectie
	Waterschappen (waterkwaliteitsbeheerders), waterleidingbedrijven
Sociaal	Gezin, vrienden, gemeente, kerk, maatschappij algemeen

7 Achtergrondinformatie

Enkele cijfers

SECTOR AKKERBOUW (CBS):

aantal bedrijven	: 10.685 (2017)
totaal areaal	: 444.000 ha ($\pm$ 25% van totale landbouwareaal in Nederland)
gemiddelde grootte	: 42 ha
verdeling	: 51% kleiner dan 25 ha 21% tussen 25 en 50 ha 18% tussen 50 en 100 ha 10% groter dan 100 ha
grootste areaal gewassen	: granen, snijmais, aardappels, suikerbieten

SECTOR MELKVEEHOUDERIJ (CBS):

aantal bedrijven	: 17.910 (2016)
totaal areaal	: 931.320 ha ($\pm$ 52% van totale landbouwareaal in Nederland)
gemiddelde grootte	: 52 ha
gemiddeld aantal koeien	: 97
verdeling	: 45% tussen 1 - 80 koeien 29% tussen 80 - 120 koeien 20% tussen 120 - 200 koeien 6% meer dan 200 koeien

7 Achtergrondinformatie

Wat is kringloop-
en natuurinclusieve
landbouw?

KRINGLOOPLANDBOUW, KENMERKEN

(Uit: Technische briefing kringlooplandbouw, WUR, 7 april 2018)

Binnen een kringlooplandbouw wordt gestreefd naar minimale verliezen van grondstoffen bij de productie van biomassa door de kringloop van stoffen en geproduceerde biomassa binnen het landbouwsysteem zoveel mogelijk te sluiten. De inperking van verliezen kan worden gerealiseerd door reststromen (gewasresten, voedselresten, procesafval, mest, compost) te benutten en op te waarderen tot nuttige grondstoffen in het landbouwsysteem, zodat de invoer van buiten het landbouwsysteem zo klein mogelijk is.

Kringlooplandbouw is een integraal onderdeel van een circulair voedselsysteem (inclusief de periferie rond de landbouw) binnen een “biobased” samenleving en vergt derhalve een systeembenadering in plaats van een ketenbenadering. Een systeembenadering vereist denken op verschillende ruimte- en tijdschalen. De kringloop sluiten op lokaal niveau vormt daarbij de basis, maar voor optimalisatie van een nationaal of mondiaal of voedselproductiesysteem moeten lokale kringlopen worden geschakeld.

Een belangrijk principe is dat er niet meer land en grondstof wordt gebruikt dan strikt noodzakelijk om voedsel te produceren. Dat gebeurt door: op akkers primair voedingsgewassen te produceren, graslanden daar te realiseren waar geen akkerbouw mogelijk of landschappelijk gewenst is, vee primair te voeren met diervoeders geproduceerd van grassen, gewas- en voedingsresten en landbouwgrond primair met hoogwaardige organische bemestingsproducten op basis van gewasresten of dierlijke mest te verrijken. Heterogeniteit, diversiteit en veelzijdigheid binnen het landbouwsysteem bieden de beste mogelijkheden voor circulaire integratie van biomassastromen en sluiten van kringlopen van stoffen.

Op de volgende pagina zijn de kenmerken in een infographic samengevat

7 Achtergrondinformatie

Wat is kringloop- en natuurinclusieve landbouw?

Kringlooplandbouw

In 2050 delen we de aarde met negen miljard mensen. Hoe produceren we daar voldoende voedsel voor, zonder de aarde te veel te belasten? Als we de ketens van akkerbouw en veehouderij met elkaar verbinden, worden de reststromen van de ene keten de grondstof voor de andere. Zo ontstaat er een efficiënte kringloop en kunnen we wel 70 procent meer voedsel produceren.

LAND

Mest laadt de bodem op. Zo ontstaat er een vruchtbare gezonde bodem en **gedijen akkergewassen beter**.

GEWASSEN

Slechts 30 procent van de gewassen is geschikt als voedsel voor de mens. De andere delen van gewassen én **resten** uit de voedingsindustrie gebruiken we als **diervoeding**. Zoals het eiwitrijke blad van de suikerbiet.

VEE

Veel landbouwgrond is niet geschikt voor onze voedselproductie. Zoals **grasland**, waar koeien en schapen wel op kunnen grazen.

MEST

Mest wordt nu nog gezien als afval. Mest bevat waardevolle organische stoffen en is in de kringloopgedachte een grondstof die de **bodem verrijkt**.

7 Achtergrondinformatie

Wat is kringloop-
en natuurinclusieve
landbouw?

NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW: DE 4 NIVEAUS VAN DE BEDRIJFSVOERING VAN AGRARISCHE BEDRIJVEN

(Uit: 'Maatregelen natuurinclusieve landbouw' Louis Bolk Instituut en WUR; juni 2017)

Natuurinclusieve landbouw is een integraal systeem van landbouw bedrijven. Een bedrijfsconcept dat met verschillende ambitieniveaus op langere termijn tot duurzame resultaten kan komen, gericht op kwaliteit, ecosysteemdiensten en voldoende voedsel. Dat vraagt om omvorming van de bedrijfsvoering en/of geleidelijke implementatie en eventueel aanvullende marktontwikkeling voor specifieke producten. De volgende niveaus van natuurinclusiviteit van de bedrijfsvoering worden onderscheiden:

Niveau 0: er wordt minimaal gebruik gemaakt van biodiversiteit op het bedrijf; alleen aan wettelijke verplichtingen wordt voldaan, bijv. weidegang volgens de daarvoor geldende minimumeisen.

Niveau 1: op een deel van het bedrijf worden maatregelen getroffen voor specifieke soorten en wordt biodiversiteit bevorderd, bijvoorbeeld door een deel van het land af te schermen en onbeheerd te laten, door plas-dras of akkerranden aan te leggen, door via een mozaïekstructuur rekening te houden met maaien en bemesten of het beheer van slootkanten, maar ook door nestkastjes op te hangen of door erfbeplanting. Ook biologische plaagbestrijding in kassen hoort bij dit niveau.

Praktijkvoorbeeld: Niveau 1 wordt eigenlijk ingevuld door gangbare bedrijven die op dit moment aan Agrarisch Natuurbeheer doen en maatregelen nemen om soorten te behouden.

Niveau 2: dit is een stap richting grondgebondenheid: op het bedrijf wordt gestuurd op verbetering van de functionele biodiversiteit door verbetering van bodem-, gewas- en diercycli, naast het ruimte geven voor natuurlijk gedrag van dieren, beheer van landschapselementen als ondersteuning voor de functionele agrobiodiversiteit en maatregelen ten aanzien van specifieke soorten;

7 Achtergrondinformatie

Wat is kringloop- en natuurinclusieve landbouw?

Niveau 3: het bedrijf heeft een adaptief systeem en is volledig grondgebonden, waarbij kringlopen geoptimaliseerd zijn en aandacht is voor b.v. kruidenrijk grasland en robuuste koeienrassen. Daarbij is oog voor de aanleg en het onderhoud van landschapselementen en maatregelen t.a.v. specifieke soorten. Deelname in een gebiedscollectief met ambitieuze gebiedsbeheerplannen ten aanzien van een groenblauwe dooradering en soortenbeheer kunnen de resultaten versterken. Praktijkvoorbeeld: Bedrijven die zich kwalificeren als niveau 3 zijn schaars. Een voorbeeld is een volledig grasgevoerd melkveebedrijf, zie <http://www.zogroenalsgras.com>

Bij niveau 1 zijn de kosten voor investeringen in biodiversiteit hoger, maar de verschillen in opbrengsten met het eerste niveau beperkt. Niveau 2 biedt op de middellange en lange termijn de hoogste stabiliteit in inkomen, omdat het veel gebruik maakt van natuurlijke processen i.p.v. externe inputs om verstoringen zoals ziekten en plagen op te vangen. Het leidt tot grote duurzaamheidsstappen, maar nog niet tot de grootste biodiversiteitswinst. Niveau 3 is zowel vanuit duurzaamheid als biodiversiteit het aantrekkelijkst, maar biedt alleen op lange termijn (minimaal tien jaar) zicht op vergelijkbare verhoudingen in kosten-baten als niveau 0. Dat komt doordat het managen, optimaliseren en uittesten van natuurlijke processen en het agro-ecosysteem veel tijd vergt.

In het schema is weergegeven hoe kringloop en natuurinclusief scoren op productiviteit, weerbaarheid en biodiversiteit t.o.v. de reguliere en biologische landbouw (Uit: Op weg naar een duurzame landbouw, masterscriptie Merlijn Schuurbijs, WUR, sept 2018).

Het reguliere Nederlandse lineaire landbouwsysteem is erop gericht om binnen de afzonderlijke productieketens zo veel mogelijk voedsel te produceren tegen een zo laag mogelijke belasting van het milieu.

De biologische landbouw werkt zonder chemische bestrijdingsmiddelen en kunstmest. en de mineralenbehoefte van het gewas wordt voorzien door de toepassing van dierlijke mest en andere organische stoffen en door gebruik te maken van stikstofbinding.

Natuurlijke kringlopen zijn van groot belang evenals dierenwelzijn.

	Conventioneel	Kringloop	Natuurinclusief	Biologisch
Productiviteit	+	-	+/-	-
Weerbaarheid	-	+	+	++
Biodiversiteit	-	+/-	+	++

7 Achtergrondinformatie

Interviewvragen

1. Wat zijn dé belangrijke erfbetreders voor boeren voor advies, informatie en hun keuzes en wijze van werken?
2. Welke werkwijzen hanteren erfbetreders? Wat zijn hun drijfveren, welk belang staat voorop, wat is hun relatie tot de boer?
3. Hebben erfbetreders een eigen toekomstvisie op de landbouw en t.a.v. duurzaamheid, kringloop-/natuurinclusieve landbouw? Zo ja, hoe is dat ingebed in werkwijze en advisering naar de boer?
4. Werken erfbetreders samen met andere (keten)partijen in de advisering en, meer specifiek, op het gebied van kringloop-/ natuur-inclusieve landbouw?
5. Wat vinden erfbebetreders en boeren van de landbouwvisie van de overheid en de daarin gehanteerde lijn en uitgangspunten? Leeft de visie bij erfbetreders, houden ze hiermee rekening in hun advisering en beleid?
6. Welke rol zien erfbetreders en boeren bij de uitwerking van de landbouwvisie? Wat is er van belang en nodig om deze tot een succes te maken? Wat zijn de grote uitdagingen/(knel)punten die moeten worden opgepakt en kunnen erfbetreders hierin een rol spelen, zo ja welke?
7. Andere opmerkingen, tips en/of aanbevelingen over dit onderzoek naar erfbetreders en kringloop-/natuurinclusieve landbouw?

7 Achtergrondinformatie

Overzicht
geïnterviewden

DOMEIN ARBEID

- Cumela, Brancheorganisatie voor ondernemers in Groen, Grond en Infra
Maurice Steinbusch, secretaris agrarisch loonwerk en Gerben Zijlstra, beleidsadviseur/-medewerker bodem, 6 november 2018

DOMEIN FINANCIËN EN ADMINISTRATIEVE DIENSTVERLENING

- accon.avm, Adviseurs en accountants
Harm Jan Schipper, accountmanager en bedrijfsadviseur, 24 oktober 2018
- Alfa, Accountants en adviseurs
Arie van Westeneng en Nils Huisinga, bedrijfskundig adviseurs, 14 november 2018
- Nationaal Groenfonds; Financier van projecten die de kwaliteit van natuur, landschap, lucht, water, biodiversiteit en beleving verbeteren
Jac. Meter, financieringsspecialist natuur, 18 oktober 2018
- Rabobank
Jeen Nijboer, projectmanager Food & Agri, 6 december 2018

DOMEIN LEVERANCIERS BEDRIJFSMIDDELEN

- Agrifirm; Coöperatieve leverancier van producten en adviezen van veevoeders, teelten en dier-, plant- en bodemgezondheid
Ruud Tijssens, directeur Corporate Affairs, R&D en CSR, 21 november 2018 (telefonisch)
- Bayer; Producent van gewasbeschermingsmiddelen
Hinse Boonstra, Agricultural Policy & Stakeholders Affairs manager, 17 november 2018
- Coöperatie CZAV Nederland; Agrarische aan- en verkooporganisatie en adviseur voor de plantaardige sector
Ton Hendrickx, kennis- en productmanager en specialist bemesting, 12 november 2018
- Forfarmers; veevoederleverancier met complete voeroplossingen voor de (biologische) veehouderij
Johan Temmink, specialist mest en mineralen, 28 november 2018

7 Achtergrondinformatie

Overzicht
geïnterviewden

DOMEIN ONAFHANKELIJKE BEDRIJFSADVISEURS

- Agrivaknet; Vereniging van Agrarisch Specialisten
Noud Jansen, voorzitter, 22 november 2018
- Delphy; Onafhankelijk teelttechnisch adviesbureau en (project)begeleiding voor de plantaardige sector
Jacob Dogterom, manager Projecten en Innovatie
Paul Hooijman, manager team Akkerbouw en vollegrondsgroenten Noordwest Nederland, 1 november 2018 (telefonisch)
Gehele team Akkerbouw en vollegrondsgroenten Zuidoost Nederland (Bert Aasman, manager), 5 november 2018
- PPP Agro Advies; Onafhankelijk adviesbureau en begeleiding voor de melkveehouderij
Barend Meerkerk, strategisch adviseur en opleider van adviseurs, 26 oktober 2018
- Stichting IRS; Onafhankelijk onderzoek, voorlichting en dienstverlening aan (vnl) suikerindustrie en bietentelers
Jurgen Maasen, coördinator Voorlichting, 24 november 2018
- VAB; Vereniging van Agrarische Bedrijfsadviseurs
Paul Daniëls, secretaris, 21 november 2018 (telefonisch)

DOMEIN AFNEMERS/VERWERKERS

- Avebe; Coöperatieve afnemer van zetmeelaardappels en ontwikkelaar, producent en verkoper van aardappelzetmeel en aardappelproducten
Peter Bruinenberg, manager Public Affairs en Mark van Woerden, manager Agro Nederland, 7 december 2018
- FrieslandCampina; Zuivelcoöperatie
Arnold Oostdam, directeur Farmer Services, 24 december 2018
- NoorderlandMelk; Zuivelcoöperatie
Alma den Hertog en Carolien Werners, resp. voorzitter en bestuurslid Kwaliteit (tevens melkveehouders), 24 oktober 2018

7 Achtergrondinformatie

Overzicht
geïnterviewden

DOMEIN AFNEMERS/VERWERKERS (vervolg)

- Suikerunie; Coöperatieve afnemer van suikerbieten en ontwikkelaar, producent en verkoper van suiker en suikerspecialiteiten
Pieter Brooijmans, manager Agrarische Dienst Centraal, 14 november 2018

DOMEIN KENNISUITWISSELING EN -ONTWIKKELING, ONDERZOEK; BRANCHES, NETWERKEN

- Boerennatuur; Vereniging van agrarische collectieven: boeren die werken aan landbouwsystemen die bodem, klimaat, water, natuur en landschap in hun regio versterken
Alex Datema, voorzitter (tevens melkveehouder), 1 november 2019 (telefonisch)
- Courage; Bedenkt, ontwerpt en realiseert grensverleggende concepten voor de Nederlandse melkveehouderij
Carel de Vries, programmadirecteur, 6 november 2018 (telefonisch)
- Project Land van Waarde; Pilot in Overijssel voor nieuw sturingsmodel (gebaseerd op Dairy Stewardship Council) voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer
Hans de Haan, projectleider, 19 oktober 2018
- NAJK; Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, belangenvereniging voor agrarische jongeren
Doeko van 't Westeinde, bestuurslid akkerbouw (tevens akkerbouwer), 24 oktober 2018
- Louis Bolk Instituut; Onderzoeks- en adviesorganisatie voor duurzame landbouw, voeding en gezondheid
Jan Willem Erisman, directeur, 6 november 2018
- LTO; Land- en Tuinbouw Organisatie, samenwerkingsverband van ondernemers en werkgeversorganisaties voor agrarische ondernemers
Jaap van Wenum, voorzitter LTO Akkerbouw en lid algemeen bestuur LTO Noord, 7 november 2018

7 Achtergrondinformatie

Overzicht
geïnterviewden

DOMEIN KENNISUITWISSELING EN -ONTWIKKELING, ONDERZOEK; BRANCHES, NETWERKEN (vervolg)

- Stichting Veldleeuwerik; Netwerk van akkerbouwers, toeleverende bedrijven en ketenpartners voor de integrale verduurzaming van de gehele bedrijfsvoering in de akkerbouw (vastgelegd in de Veldleeuwerik systematiek)
Hedwig Boerrigter, directeur, 25 oktober 2018
- TiFN; Publiek-privaat onderzoeksinstituut voor multi- en interdisciplinair onderzoek in voedsel en voeding
Frederiek van Lienen, Programmaleider onderzoeksproject Regeneratieve landbouw, 26 oktober 2018
- Wageningen University & Research, Environmental Research (Alterra)
Judith Westerink, onderzoeker en Peter Tamas, methodoloog, 18 september 2018

BOEREN (naast de boeren waarmee vanuit hun andere functie is gesproken)

- Herman Menkveld, biologische boer in Olst, 21 november 2018 (telefonisch)
- Twee groepsgesprekken met in totaal 8 boeren die natuurinclusieve maatregelen toepassen in de bedrijfsvoering. Georganiseerd door de Provincie Groningen en de Agrarische Natuurvereniging Oost Groningen met boeren uit het Oldambt op 26 november 2018 en de Veenkoloniën op 28 november 2018

ALGEMEEN

- Rijksdienst voor Ondernemend Nederland
Conny Clazing, projectleider, tevens tijdelijk gedetacheerd bij Staatsbosbeheer als programmacoördinator natuurinclusieve landbouw, 1 oktober 2018
- Provincie Groningen
Peter Roelfsema, programmaleider natuurinclusieve landbouw, 2 oktober 2018

7 Achtergrondinformatie

Informatie bronnen

- 'Agro-ecologie in land- en tuinbouweducatie: verkenning van de situatie in Vlaanderen'; Instituut voor Landbouw-, Visserij- en Voedingsonderzoek, april 2017
- 'Balans van de leefomgeving 2018'; Planbureau voor de Leefomgeving, september 2018
- 'Boer wil verduurzamen om uit de crisis te komen'; Trouw, artikelenserie over "De staat van de boer", 19 juni 2018 (<https://www.trouw.nl/groen/boer-wil-verduurzamen-om-uit-de-crisis-te-komen~a9091ad5/>)
- 'Boeren in beweging. Hoe boeren afwegingen maken over natuurinclusieve landbouw en hoe anderen hen kunnen helpen'; Wageningen University & Research, 2018
- 'Boeren voor natuur: de ultieme natuurinclusieve landbouw?' Wageningen University & Research, januari 2018
- 'Dairy Stewardship Council. Een nieuw sturingsmodel voor natuurinclusieve landbouw'; Projectplan pilot Salland-Noord Land van Waarde, augustus 2017
- 'De kringlooplandbouw is al begonnen'; Wageningen World nr. 4, december 2018 (<https://wageningenworld.wur.nl/issue/december-2018-2/de-kringlooplandbouw-is-al-begonnen/>)
- 'Deltaplan Biodiversiteitsherstel'; folder, zonder datum (wsl 2018) (<http://www.samenvoorbiodiversiteit.nl>)
- 'Duurzaam gebruik van natuurlijk kapitaal voor schoon water in Brabant'; Planbureau voor de leefomgeving, 2015
- 'Eigenwijze boeren kunnen toe met de helft van de pesticiden'; De Groene Amsterdammer, 22 augustus 2018

7 Achtergrondinformatie

Informatie bronnen

- 'Herstel biodiversiteit welbegrepen eigenbelang'; Essay op website LTO, 26 september 2018 (<http://www.lto.nl/actueel/nieuws/10896136/Herstel-biodiversiteit-welbegrepen-eigen-belang>)
- 'Innovatieve kennis genoeg, nu nog de toepassing' NRC.nl, 4 december 2018 (<https://www.nrc.nl/nieuws/2018/12/04/innovatieve-kennis-genoege-nu-nog-de-toepassing-a3043720>)
- 'Kringlooplandbouw: een nieuw perspectief voor de Nederlandse landbouw'; website WUR over kringlooplandbouw, zonder datum (<https://www.wur.nl/nl/show-longread/Kringlooplandbouw-een-nieuw-perspectief-voor-de-Nederlandse-landbouw.htm>)
- 'Kringlooplandbouw op de Europese agenda'; Mansholtlezing Wageningen University & Research, Brussel, 19 september 2018
- 'Maatregelen natuurinclusieve landbouw'; Louis Bolk Instituut en Wageningen University & Research, juni 2017
- 'Melkveehouders over verduurzaming in de zuivelketen'; LEI-Wageningen University & Research, januari 2014
- 'Naar een wenkend perspectief voor de landbouw. Voorwaarden voor verandering'; Planbureau voor de Leefomgeving, 2018
- 'Natuurinclusieve landbouw'; Kamerbrief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 10 juli 2017
- 'Natuurinclusieve landbouw Oost Groningen'; rapport Aequator en Agrarische Natuurvereniging Oost Groningen, oktober 2018
- 'Omslag naar een weerbaarder teeltsysteem nodig'; Boerderij.nl, 21 november 2018 (<https://www.boerderij.nl/Akkerbouw/Achtergrond/2018/11/Omslag-naar-weerbaar-teeltsysteem-nodig-361053E/>)
- 'Op weg naar een duurzame landbouw. Een systeemanalyse van de landbouw in transitie'; Masterscriptie, Wageningen University & Research, 2018

7 Achtergrondinformatie

Informatie bronnen

- 'Op weg naar een natuurinclusieve duurzame landbouw'; Alterra-Wageningen University & Research, september 201
- 'Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw. Noord-Nederland als koploper voor een duurzaam platteland'; Provincies Groningen, Friesland en Drente, juli 2018
- 'Technische briefing kringlooplandbouw' Notitie opgesteld op verzoek van de Tweede Kamer Commissie LNV, Wageningen University & Research, 7 april 2018 (<https://www.wur.nl/nl/show/Paper-kringlooplandbouw-en-klimaat-voor-LNV.htm>)
- 'True Cost Accounting. De werkelijke kosten van ons voedsel'; ABN AMRO, oktober 2018
- 'Uitvoeringsagenda natuurlijk kapitaal: behoud en duurzaam gebruik van biodiversiteit'; Kamerbrief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 22 juni 2013
- 'Volgens expert Louise Fresco is dit hét moment voor een voedselbeleid'; Interview De Correspondent, 16 september 2016
- 'Wij zorgen ervoor!' over organisatievormen natuurbeheer Krimpenerwaard; Wageningen University & Research, november 2018
- 'Uitkomsten De Staat van de Boer'; Resultaten onderzoek Trouw, juni 2018 (<https://destaatvandeboer.trouw.nl/resultaten/>)

7 Achtergrondinformatie

Visie als meetlat

Uit: Visie LNV 'Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden' (sept. 2018) paragraaf 4.1, pag. 37

4.1 Visie als meetlat

Deze visie is geen blauwdruk, maar ook niet vrijblijvend. Zij geldt voor het rijksbeleid en het is de wens van het kabinet dat zij ook andere beslissers als meetlat gaat helpen om afwegingen te maken.

Waar kunnen dan – samengevat – beleidsvoornemens, plannen, voorstellen en dergelijke op worden getoetst?

1. dragen ze bij aan het sluiten van kringlopen, het terugdringen van emissies en het verminderen van verspilling van biomassa in het gehele voedselsysteem?
2. dragen ze wat betreft visserij bij aan een duurzaam bestandsbeheer zonder schade aan de natuurlijke omgeving?
3. versterken ze de sociaaleconomische positie van de agrarisch ondernemer in de keten?
4. leveren ze een bijdrage aan de klimaatopgave voor landbouw en landgebruik?
5. bevorderen ze de aantrekkelijkheid en vitaliteit van het platteland en dragen ze bij aan een bloeiende regionale economie?
6. leveren ze winst op voor ecosystemen (water, bodem, lucht), biodiversiteit en de natuurwaarde van het boerenlandschap?
7. is het dierenwelzijn meegewogen?
8. leveren ze een bijdrage aan de erkenning van waarde van voedsel en het versterken van de relatie tussen boer en burger?
9. versterken ze de positie van Nederland als ontwikkelaar en exporteur van integrale oplossingen voor klimaatslimme en ecologisch duurzame voedselsystemen?

Naast deze toetsingscriteria gelden voedselveiligheid en -kwaliteit altijd als basisvoorwaarden.

7 Achtergrondinformatie

Overzicht initiatieven en projecten

PROJECTEN, BELEID, INITIATIEVEN KRINGLOOPLAND-/NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW (NIET UITPUTTEND)

OVERHEDEN

- Visie 'Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden' op de toekomst van de landbouw van het ministerie van LNV (september 2018)
- Regiodeal natuurinclusieve landbouw van de drie noordelijke provincies (juli 2018)
- Programma Duurzame landbouw provincie Groningen 2017-2020
- Ambitie van de provincie Friesland landbouw in Friesland in 2025 natuurinclusief (beleidsbrief 'Naar een duurzame landbouw' van het College van GS, 2017)
- De provincie Utrecht heeft een provinciale landbouwvisie opgesteld (juli 2018) waarin natuurinclusieve landbouw centraal staat.
- Programma Natuurinclusieve landbouw provincie Noord-Holland. € 750.000,- beschikbaar voor ondersteuning van de overgang naar een natuurinclusieve landbouw (mei 2018)
- De provincie Gelderland heeft een subsidieregeling 'Openstellingsbesluit natuurinclusieve landbouw 2018' vastgesteld met een totaalbedrag van € 600.000,-
- De provincie Noord-Brabant heeft subsidieregeling voor boeren voor opstellen businessplan natuurinclusieve landbouw. Daarnaast biedt de provincie financiële ondersteuning voor het ontwikkelen van 5 natuurinclusieve bedrijven tot voorbeeldbedrijf

7 Achtergrondinformatie

Overzicht initiatieven en projecten

PROJECTEN, BELEID, INITIATIEVEN KRINGLOOPLAND-/NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW (VERVOLG)

PROJECTEN EN INITIATIEVEN (ALFABETISCH)

- Atlas Natuurlijk Kapitaal (ANK) (www.atlasnatuurlijkkapitaal.nl) en Biologische Biodiversiteit (www.biodiversiteit.nl) zijn twee kennisportalen die kunnen bijdragen aan de kennis en ervaring over natuurinclusieve landbouwmaatregelen.
- Biodiversiteitsmonitor Melkveehouderij is een instrument dat ontwikkeld is door FrieslandCampina, Rabobank en het Wereld Natuur Fonds Bedoeling is om hiermee biodiversiteitsversterkende prestaties van melkveehouders, zowel ten aanzien van biodiversiteit op het eigen bedrijf als daarbuiten, eenduidig meetbaar te maken.
- Boerengilde, een initiatief gestart in 2016 van (momenteel) 12 melkveehouders in noord Nederland met als missie om de afzet van 'melk met natuur' te creëren en uit te bouwen met ketenpartners. Dit wordt gedaan met het eigen merk Weide Weelde, melk, karnemelk en yoghurt.
- BoerenNatuur (www.boerennatuur.nl), een vereniging voor agrarische collectieven waarin boeren samenwerken aan landbouwsystemen die bodem, klimaat, water, natuur en landschap in hun regio versterken. Zij verbinden en inspireren 40 agrarische collectieven (zie: <https://www.boerennatuur.nl/collectieven/>) en behartigen hun belangen.
- Boerenverstand is een adviesbureau dat op een praktische en innovatieve manier werkt aan een duurzamere landbouw: goed voor de aarde, voor het dier, voor de boer en de consument! Boerenverstand is o.a. partner van Boerengilde.
- Deltaplan Biodiversiteitsherstel, een breed initiatief van wetenschappers, natuur en milieu-organisaties, boeren/boerenorganisaties en een groot aantal partijen in de landbouwketen (financiering, toeleveranciers, verwerkers, inkooporganisaties).

7 Achtergrondinformatie

Overzicht initiatieven en projecten

PROJECTEN, BELEID, INITIATIEVEN KRINGLOOPLAND-/NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW (VERVOLG)

- Fryslân living lab voor natuurinclusieve landbouw (<https://www.livinglabfryslan.frl>). Spin-off van het burgerinitiatief Kening fan 'e Greide, een breed netwerk van waaruit natuur- en boerenorganisaties en vele andere partijen in Friesland, verbreding zoeken naar hele keten.
- Initiatief Duurzame Zuivelketen, samenwerking tussen de zuivelondernemingen (NZO, commissie Duurzame melkproductie) en de melkveehouders (LTO Nederland, vakgroep melkveehouderij).
- KringloopWijzer is in samenwerking met Boerenverstand, PPO Agro en Universiteit Wageningen ontwikkeld voor de melkveehouderij. Dit rekeninstrument brengt voor een specifiek bedrijf eenvoudig de mineralenkringlopen in beeld.
- Land van Waarde project rond Dalfsen met 33 deelnemers die natuurinclusieve maatregelen nemen. Een initiatief van Courage, Landschap Overijssel en het Nationaal Groenfonds.
- Maatlat Duurzame Veehouderij (MDV) gericht op duurzame veestallen met certificatie. Stichting Milieukeur is ontwikkelaar en beheerder van MDV
- Nationaal Groenfonds ondersteunt boeren financieel bij het natuurinclusieve en/of duurzamer maken van hun bedrijf door verbeteren biodiversiteit en het sluiten van ecologische kringlopen, het verduurzamen van de bedrijfsvoering, met alternatieve vernieuwde technieken, (voor)financieren van grondaankopen en natuurinclusief verkavelen en biodiversiteitsverbetering en -monitoring.
- Natuurinclusief Landbouw Initiatief. Opgezet door de gezamenlijke natuur- en milieufederaties. Ondersteunen natuurinclusieve initiatieven (living labs, leren door doen en uitwisselen van kennis en ervaringen in netwerken)
- Netwerk Natuurinclusieve Landbouw, initiatief van energieke burgers met de gehele keten van boer tot consument. Willen bottom up natuurinclusieve landbouw als topsector opbouwen

7 Achtergrondinformatie

Overzicht initiatieven en projecten

PROJECTEN, BELEID, INITIATIEVEN KRINGLOOPLAND-/NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW (VERVOLG)

- Proeftuin Agroecologie en Technologie van de WUR faciliteert multidisciplinair onderzoek naar regeneratieve plantaardige productiesystemen die veerkracht vertonen de biodiversiteit stimuleren. Er wordt gebruik gemaakt van natuurinclusieve/ecologische principes, robotisering, sensortechnologie en autonome voertuigen.
- Proeftuin Natura 2000 werkt sinds 2011 samen met veehouders en adviseurs aan het behalen van Natura 2000-doelen en het behoud van ontwikkelingsmogelijkheden voor de veehouderij.
- Programma Natuurinclusieve landbouw van Staatsbosbeheer met 40 experimenten in de veehouderij en akkerbouw in heel Nederland voor de komende 5 jaar (2018 - 2013).
- Regenerative Farming, een project uitgevoerd door het TIFN instituut in Wageningen in de periode 2018 - 2022 en gesteund door 8 partners: FrieslandCampina, Royal Cosun, BO Akkerbouw, Commonland®, Wageningen University & Research, het Copernicus Institute of Sustainable Development (Universiteit Utrecht), Universiteit van Amsterdam en Het Groene Brein.
- Uitvoeringsagenda Duurzame Veehouderij (UDV). Sinds 2009, een samenwerkingsverband van 10 partijen: COV-centrale Organisatie voor de Veesector; Dierenbescherming; IPO-Interprovinciaal overleg; LTO Nederland; Ministerie van LNV; Natuur&Milieu; Nevedi - Nederlandse vereniging Diervoederindustrie; NZO-Nederlandse Zuivel Organisatie; Rabobank; Groen Kennisnet.
- Verantwoorde Veehouderij is een platform voor innovatieve kennis voor een duurzame veehouderij. Het programma wil een bijdrage leveren aan de overgang naar een maatschappelijke geaccepteerde veehouderij. Leveren handboeken, naslagwerken, software en tools, bibliotheek WUR en publicatie overzicht uit Livestock Research. De website geeft geen informatie over de achtergrond/organisatie/financiering van deze site/dit programma. Het lijkt een initiatief van de WUR. Contactpersoon is iemand van de WUR en ook de disclaimer van de site verwijst naar het privacyreglement van de WUR.

7 Achtergrondinformatie

Overzicht initiatieven en projecten

PROJECTEN, BELEID, INITIATIEVEN KRINGLOOPLAND-/NATUURINCLUSIEVE LANDBOUW (VERVOLG)

- Vruchtbare Kringloop. Regionale projecten geïnitieerd door LTO Noord rondom efficiënte benutting van mineralen en het reduceren van mineralenverliezen (nitraat en fosfaat) in de agrarische sector.
- Website Groen kennisnet (www.groenkennisnet.nl), een door de WUR beheerde website waarin inmiddels 25 thematische kennisportalen verdeeld over de thema's Plant, Dier, Voeding, Leefomgeving, Regioleren en Leven lang leren. De portalen ontsluiten themagewijs kennis die in één kennisbank is samengebracht.
- Website Kringlooplandbouw: www.kringlooplandbouw.nl. Bouwt voort op de inzichten van WUR onderzoeker Jaap van Bruchem uit de jaren 90 vorige eeuw op proefboerderij Minderhoudhoeve van de WUR en bij 60 melkveebedrijven in de Noordelijke Friese Wouden.
- Website WUR met dossier over kringlooplandbouw: <https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Kringlooplandbouw.htm>. Nieuws, informatie, blogs, video's, projecten en publicaties over kringlooplandbouw.
- Website Netwerk Platteland met o.a. een overzicht op kaart van allerlei innovatieprojecten in de landbouw met een mogelijkheid tot filteren op thema (zoals natuurinclusief, kringlooplandbouw, klimaat, dierenwelzijn) en sector. Zie: <https://netwerkplatteland.nl/innovatie/projecten/kaart>
- Wij.land (<https://wij.land>) is een in 2016 opgerichte stichting die zich inzet voor de beweging naar een veerkrachtig landschap in evenwicht met de natuur en waarin boeren toekomstperspectief hebben en gezond voedsel geproduceerd wordt. Wij.land is mede opgericht door Commonland, een organisatie die zich internationaal inzet voor duurzaam en regeneratief landgebruik.
- WINK (<http://www.natuurgedreven.nl>) staat voor Waardevolle Informatie Natuurgedreven Kwaliteit. Het is een groene variant van de KWIN (INformatie), een door de WUR gevalideerd standaarddocument met data en kengetallen over prijzen, kostprijzen, saldoberekeningen en begrotingen. WINK moet een praktische 'boerentool' worden voor natuurgedreven boeren en tuinders.

Rijksdienst voor Ondernemend
Nederland

Dit rapport is opgesteld in opdracht van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland door:

Mark van Loosdrecht

21 februari 2019

Bureau Vanloosdrecht ©

Keizersstraat 9

1011 GD Amsterdam

M, 06 - 50526034

T. 020 - 6208785

E. loosdrecht@keizer9.demon.nl

W. www.bureauvanloosdrecht.nl

Projectbegeleiding RVO:

Tarsy Lössbroek

Adviseur programma DuurzaamDoor

Het is toegestaan dit rapport te gebruiken en eruit te citeren mits voorzien van bronvermelding